

Shahid Beheshti University
Faculty of Literature and Human Sciences
Department of History

Journal of History of Iran
Vol 18, No 1, Spring and Summer 2025
ISSN: 2008-7357 E-ISSN: 2588-6916

DOI: <https://doi.org/10.48308/IRHJ.2025.237328.1376>

Research Paper

Investigation and Comparative Study of Three Party Diplomacy of the Soviet Union in Iran: (Iranian Communist Party, Tudeh Party of Iran, and Azerbaijani Democratic Party)

1. Mahjabin Ahmadi Khoy,^{ID} 2. Alireza Alisufi^{ID}

1. PhD student of Post-Islamic Iranian History, Payame-Noor University, Tehran, Iran (Corresponding Author), mahjabinahmadi.1992@gmail.com

2. Associate Professor, Department of History, Payame-Noor University, Tehran, Iran, Email: ar.sofi@pnu.ac.ir

Received: 2024/10/30 PP 78-106 Accepted: 2024/12/29

Abstract

Soviet party diplomacy in Iran was considered part of Iran-Soviet Union relations between 1941 and 1948. Party diplomacy was designated as an influential advantage considering the Iranian government's weakness in achieving the Soviet Union's goals with less negative public reactions. This research responding to the question, found that the Soviet Union incorporated communism as the ideology through its party men to achieve its interests in Iran. The organization of party members within the Communist Party of Iran and consequently the Tudeh Party of Iran proved that the Soviet Union Communist Party intended to pursue its interests by filling the gaps during uneasy diplomatic relations between Iran and the Soviet Union. The Azerbaijani Democratic Party suffered defeat due to a lack of necessary public support and a change of tone by the Soviet Union regarding the international system. Control over rotated cabinets and leveraging influence on the government by a coalition of "progressive" forces, created by the Tudeh Party, was the long-term goal of Soviet party diplomacy in Iran. Officially banned from action, the Tudeh Party of Iran staged demonstrations and other street tactics to embody itself as a still viable political force in Iran. The current research analysis shows the Soviet Union was partly successful in planting the Tudeh Party to achieve relative influence on consecutive cabinets. Instead, it was not successful to establish patterns of long-term party diplomacy in Iran. Ghavam's premiership proved the faultlines of Soviet party diplomacy as the Iranian prime minister embarked upon improving official diplomacy with the Soviet Union.

Keywords: Tudeh Party, Party Diplomacy, Soviet Union, Majlis, War.

Citation: Ahmadi khoy, Mahjabin and Alireza Alisufi. 2025. *Investigation and Comparative Study of Three Party Diplomacy of the Soviet Union in Iran: (Iranian Communist Party, Tudeh Party of Iran, and Azerbaijani Democratic Party)*, Journal of History of Iran, spring and summer, Vol 18, no 1, PP78-106.

Copyright: ©2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Introduction

Soviet Union Party diplomacy in Iran during World War II is a chapter in the two states' relations that focuses on the role of the Tudeh Party of Iran as the Soviet agent and its relations with the Communist Party of the Soviet Union. The Soviets, considering the negative public reactions in Iran regarding Tsarist Russia, decided to proceed with its interests, which were imperialistic interests through local agents. The agents of the Soviet Union in the Tudeh Party were tasked to incorporate the nationalistic spirit of the people against British forces and mobilized the militias in the government, universities, and schools, and even in the army to confront any American and British influence to have control over the constantly changing political dynamics of Iran. Tudeh party, along with the Soviet agents, benefited from twenty years of Soviet cooperation with Iranian communists with the Firgha Edalat and the Communist Party of Iran. This research shed light on the history of cooperation among Iranian communists and the Workers' Social Democratic Party of Russia, and later on the Bolsheviks. The party diplomacy of the Soviet Union pursued the Soviet interests in Iran in the absence of effective official diplomacy with the then-government of Iran. The party diplomacy was implemented through intermediaries such as the Communist Party of Iran and the Tudeh Party of Iran. These agents were financed, trained, and organized as an Iranian political faction within the political sphere of Iran. While they pursued their party interest in parallel with other political parties, they were instructed by Soviet Communist Party agents to proceed with political purposes that favored the Soviets in Iran. These party agents were successful in organizing these communist political entities to the extent that they could broadly admit as many young generations from different social classes. This momentum provided Soviet party diplomacy in Iran with an effective tool that distinguished it from the force-based Tsar diplomacy of Russia. Public opposition to the Russians and negative images of the past encouraged the Soviets to incorporate the indirect influences of parties, which mostly proclaimed freedom of the masses and opposition to British imperialism.

Materials and Methods

This research incorporates imperialism theories as its theoretical background within a comparative perspective. The Soviet imperialistic interest in Iran is assessed through a careful understanding of the Soviet Union's needs and priorities. The definition of democratic centrality and the role of Stalinist

Soviet apparatus in solidifying this concept among communist party agents in other states and the development of Communist International based on Leninist ideas allows us a better understanding of Tudeh party agents regarding Soviet Union influence in its periphery. The three steps of the communist party establishment and organization will depict the formulation of the relations between Communists and the Soviets. The establishment of the Tudeh Party of Iran was a climax in which the Soviets progressed well to teach, organize, and benefit from a non-official diplomacy through party ranks and within the government and the majlis.

The ups and downs of Soviet party diplomacy in Iran are scrutinized in the following episodes: 1. Soviet occupation of Iran, Azerbaijan 2. Tudeh party coalition of progressive elements in the fourteenth convocation of the parliament, and 3. Ghavam's stagnation policy.

Through the Soviet occupation of Iran's Azerbaijan province, the communist party agents of Azerbaijan encouraged Stalin to initiate supporting local agents in Iran's Azerbaijan province, who were members of the Tudeh party. Soviet officials, watching the success of party diplomacy in the establishment of a network of political agents, rushed to convince the Tudeh party to share its capabilities in the civil and military aspects, which the Tudeh party achieved during many years by penetrating civil and military apparatuses. Soviet party diplomacy was to some extent successful by supporting party elements during the fourteenth convocation of Majlis Shura which some of whom were elected as MPs. The fraction of the Tudeh party was able to paralyze rotated government's decisions and proposed bills.

Ghavam was the only prime minister who embarked on negotiations with Soviet officials resulting in an effective official diplomacy between Iran and the Soviet Union. Reviving official channels, the Soviet Party diplomacy was shadowed by prompt exchanges between the two states and the designation of Soviet ambassador to Tehran.

Result and Discussion

The Tudeh Party of Iran acted as an assistant to the Soviet party diplomacy for seven years. The Soviet party diplomacy, considering the occupation of Iran during the war and the public negative perspective on its presence and the Tsarist Russian occupation of the north of Iran, acted vigilantly. The Tudeh agents were partly successful in the Majlis due to the resistance of all progressive forces against the British-backed faction of old conservatism led

by Seyed Zia Tabatabaei. Mossadegh and independent members of parliament empowered the anti-British campaign in the Majlis, which resulted in a wave of no-confidence votes and a discredited government that partly benefited the Soviet Union. The Soviets pressured the Tudeh party to oppose any prime minister and his cabinet, which was, not intend to bow to their interests.

The Tudeh party of Iran was not successful in convincing the Majlis and the government to grant the Soviets oil concessions in the Iranian Northern provinces. This is partly due to Ghavam's stagnation policy, which at the same time negotiated with Stalin and Molotov a plan to end the occupation instead of the promised oil concessions. Ghavam also accepted three Tudeh party members in his cabinet for Soviet appeasement. The stagnation policy of Ghavam fruited as the Soviets stepped to slow down their party diplomacy in an apparent redirection of their policy toward a warmer approach to government and the Shah of Iran. The party diplomacy of the Soviet Union is considered an instrument of that state to achieve its imperialistic interests through an indirect way by Iranian Communist agents.

This research, through the study of many accessible sources that were already discussed by researchers, opened a new discussion over the rationale of the Soviet Union's reliance on communist elements in Iran. Using the concepts of party diplomacy, comprehensively explains twenty years of Soviet-Iranian interactions. On how the Iranian communist elements matured from a workers' organized entity in the Caucasus to communist parties as effective and influential elements during the most turbulent years of Iranian politics between the two world wars. This theme may open new discussions on different forms of diplomatic presence of foreign powers in the Pahlavi era of Iran.

Soviet indirect imperialism necessitated incorporating loyal communist elements, which was achieved through educating Iranian students in Europe, mostly Germany, dissidents to Reza Shah's dictatorial politics. These students were contacted by Soviet elements in France and Germany to work and admit more students to their organizations. Later on, the communists among students joined the Caucasus members of the Edalat organization and established the Communist Party of Iran.

Tudeh's party was enriched by these mature elements, which were supported and financed by the soviet embassy in Tehran. Party politics of the Soviet Union allowed it to conduct its foreign policy through indirect channels, with the possibility of more success as the Soviet Union was occupied with official war diplomacy. Even after Tudeh's party was dissolved. Its student and officers'

organization organized street protests and outlet propaganda favored Soviet and party politics.

Conclusions

This research provides a fresh perspective on Soviet-Iran relations based on the party diplomacy of the Soviet Union in Iran. The Soviet Union incorporated the Third International Communist in Europe to attract Iranian students who opposed Reza Shah's dictatorship and organized them with the workers' apparatus of the Caucasus within a communist organization. The European political arm of the Soviets enabled the organization of Iranian communists and consequently led formation of a party, which was an instrumental tool for Soviet policy in Iran. The Tudeh Party of Iran and its affiliated organizations balanced the Iranian government's broadening relations with the United States and challenged state approaches toward the latter.

This research concludes that the Tudeh party achieved some of its goals to prevent governments from taking hostile approaches toward Soviet masters. It was unable to change the course of action in favor of the Soviet Union. Partly due to mistakes of the Tudeh party, especially regarding the Firgha Democrat, and for its role played in negotiation on north of Iran oil concessions.

In Conclusion, when the Soviets achieved higher confidence in dealing with the royal court and the government in Iran, party diplomacy was shadowed by official diplomacy in Iran.

Acknowledgement

This paper is based on a Ph.D. thesis and has been conducted under thesis supervisor and advisor. The Researcher appreciates the technical assistance offered for the conduct of this research. This research has received no financial aid or grant and it has been organized independently by the writers.

دانشگاه شهید بهشتی
دانشکده ادبیات و علوم انسانی
گروه تاریخ

مجله تاریخ ایران

سال ۱۸، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۴
شاپا الکترونیکی: 2588-6916 شاپا: 2008-7357

DOI: <https://doi.org/10.48308/IRHJ.2025.237328.1376>

مقاله پژوهشی

بررسی و مقایسه تطبیقی سه دیپلماسی حزبی شوروی در ایران (حزب کمونیست ایران، حزب توده و فرقه دموکرات آذربایجان)

۱. مهجین احمدی خوی،^{id} ۲. علیرضا علی صوفی^{id}

۱. دانشجوی دکتری تاریخ ایران دوره اسلامی، دانشگاه پیام نور، ایران. (نویسنده مسئول)، رایانامه: mahjabinahmadi.1992@gmail.com
۲. دانشیار گروه تاریخ، دانشگاه پیام نور، ایران. رایانامه: ar.sofi@pnu.ac.ir

دریافت: ۱۴۰۳/۰۸/۰۹ صص ۷۸-۱۰۶ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۰/۰۹

چکیده

دیپلماسی حزبی شوروی در ایران یکی از مراحل روابط ایران و شوروی میان سالهای ۱۳۲۰ تا ۱۳۲۷ ش. به شمار می‌رود. دیپلماسی حزبی شوروی در ایران، با در نظر داشتن ضعف دولت مرکزی به عنوان عاملی برای نفوذ با کمترین اصطکاک با افکار عمومی ایران، طراحی شده بود. این پژوهش درصدد است پاسخ دهد که چگونه شوروی توانست دیپلماسی حزبی خود را به عنوان مکمل دیپلماسی رسمی در فاصله سالهای ۱۳۲۰-۱۳۲۷ ش. در ایران به اجرا بگذارد؟ جهت پاسخ به سوال حاضر نوشتار پیش‌رو رویکرد شوروی به ایران را در قالب دیپلماسی حزبی مبتنی بر به کارگیری مجموعه‌های حزبی و غیردولتی در جهت اهداف خود از طریق بررسی کتابخانه‌ای و سندی با رویکرد توصیفی-تحلیلی سازماندهی می‌کند. یافته پژوهش حاکی از آن است شوروی با به کارگیری ایدئولوژی کمونیسم و استفاده از سازمان سیاسی و تشکیلات حزب کمونیست و بعد حزب توده، تلاش کرد تا در دوره سردی روابط منافع خود را از طریق دیپلماسی حزبی و عناصر حزبی وابسته پیش برد. حزب کمونیست ایران اولین گام شوروی برای به کارگیری نهادهای غیردولتی در جهت اهداف خود بود. دیپلماسی حزبی شوروی، با هدف کنترل مجلس و کابینه در بلندمدت، حزب توده را به عنوان یک حزب فراگیر به کار گرفت. با ممنوعیت این حزب، برای اجرای سیاست‌ها به تاکتیک‌های ایدئایی و تظاهرات خیابانی روی آورد. نخست‌وزیری مصدق نیز ثابت کرد که براساس منافع شوروی، حزب توده نمی‌توانست حزبی ملی‌گرا و استقلال‌طلب باشد. فرقه دموکرات هم با هدف کوتاه‌مدت ایجاد منطقه حائل با حکومتی خودمختار شبیه به آذربایجان تحت تسلط شوروی در جنگ جهانی دوم و اشغال ایران توسط شوروی، حمایت و سازماندهی شد. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که شوروی تا حدی با استفاده از حزب توده توانست هدف خود مبنی بر کنترل بر مجلس را محقق سازد؛ اما فرقه دموکرات به دلایل گوناگون نتوانست در این امر موفق باشد.

واژه‌های کلیدی: دیپلماسی حزبی، شوروی، مجلس شورای ملی، حزب توده، جنگ جهانی.

استاد: احمدی خوی، مهجین و علیرضا علی صوفی. ۱۴۰۴. بررسی و مقایسه تطبیقی سه دیپلماسی حزبی شوروی در ایران (حزب کمونیست ایران، حزب توده و فرقه دموکرات آذربایجان)، مجله تاریخ ایران، بهار و تابستان، سال ۱۸، شماره ۱، ۷۸-۱۰۶.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

مقدمه

وضعیت شکننده دولت ایران در هنگامه اشغال شمال و جنوب توسط نیروهای شوروی و بریتانیا، مشغله پساجنگی شوروی و آغاز درگیریهای جنگ سردی با آمریکا، شوروی را به سمت پیگیری اهداف خود از مسیر دیپلماسی حزبی توسط حزب توده و در مقطعی کوتاه فرقه دموکرات متقاعد ساخت. دیپلماسی حزبی شوروی با خطدهی به عناصر کمونیست و سازماندهی آنها در چارچوب حزبی ضد امپریالیسم غربی، برای ارتباط با ایران سامان یافت. حزب کمونیست ایران و حزب توده به عنوان ابزارهای دیپلماسی حزبی شوروی در ایران، توانستند در دورانی که به علت تیرگی روابط، شوروی و ایران تعاملات رسمی کمتری داشتند، تا حدی موفق عمل کنند. بهره‌گیری از دانشجویان ایرانی کمونیست مقیم اروپا در برابر حکومت رضاشاه و حزب توده در ارتباط با محمدرضاشاه، ابزار دیپلماسی مؤثری از سوی شوروی در ایران بود. به کارگیری نیروهای محلی برای اجرای برنامه‌های کمونیستی، موقعیت مناسبی را برای شوروی فراهم می‌آورد تا بتواند علاوه بر بازسازی قوای دیپلماسی خود در شرایط جنگی، از اتهام همیشگی بر علیه خود و کشورهای غربی مبنی بر مداخله مستقیم در امور ایران رها گردد. سازماندهی نیروهای یادشده توانست به شوروی در حزب توده و فرقه دموکرات کمک کند. بحران آذربایجان، ائتلاف‌سازی در مجلس چهاردهم و ارتباط با دولت قوام، صحنه‌هایی از موفقیت‌ها و شکست‌هایی از دیپلماسی حزبی شوروی در ارتباط با ایران است.

دیپلماسی حزب شوروی با کمک به شکلگیری و سازماندهی حزب کمونیست ایران، توانست اهرم سیاسی مؤثری در برابر رضاشاه داشته باشد و با استفاده از آن با حکومت ایران مذاکره کند. حزب توده به عنوان نمونه قوی و سازمان‌یافته‌تر یک تشکیلات کمونیستی وابسته به شوروی در مجلس چهاردهم، توانست به ائتلاف‌سازی علیه نیروهای طرفدار بریتانیا و آمریکا بپردازد. مشارکت در تشکیل فرقه دموکرات و استفاده از سازمان حزب توده در تقویت آن، نمونه آشکاری از استفاده از ابزارهای حزبی در جهت پیگیری منافع شوروی در ایران است.

این پژوهش در پی درک هرچه بهتر دیپلماسی حزبی شوروی در ایران در برهه زمانی دو دهه‌ای است؛ زمانی که شوروی با استفاده از سازمان حزبی، ایدئولوژی و در غیبت رابطه مؤثر و دوستانه با دولت‌های پیش از قوام، درصدد تأمین منافع خود بود.

پیشینه و نوآوری پژوهش

بررسی‌های متعددی درباره امپریالیسم صورت گرفته است. پژوهش حاضر نظریه امپریالیسم نوین و کارکرد آن در کشورهای در حال توسعه (الهی، ۱۳۶۷) را برای درک عملکرد شوروی به کار گرفته است.

امپریالیسم در شکل نظامی آن و با هدف بهره‌کشی از سرزمین‌های توسعه‌نیافته، مورد توجه لوکزامبورگ قرار گرفت (مومسن، ۱۳۸۳). وی و هیلفردینگ توجه ویژه‌ای به بُعد نظامی امپریالیسم داشتند. پیگیری امپریالیسم به عنوان سیاستی با هدف ویژه توسط دولت‌های سرمایه‌دار غیرلیبرال مورد توجه برخی پژوهشگران از جمله رابرتز قرار گرفته بود (Roberts, 1977). زومانسکی نیز انتخاب یک سیاست امپریالیستی مبتنی بر غارت سرزمین‌های تحت نفوذ را یک انتخاب آگاهانه از سوی شوروی می‌دانست (Szumanski, 1979). کارتل‌ها نقش مهمی در توسعه تجارت، خرید مواد خام و فروش محصولات ساخته‌شده از دید لنین داشتند (لنین، ۱۳۵۸).

شکستن مقاومت توده‌ها توسط کارگزاران امپریالیست، موضوعی است که توسط متفکر بزرگی چون آریقی تشریح گردیده است. (Silver & Arrighi, 2003). اهمیت این مسئله در مورد ایران، سرکوب مقاومت‌های درون حزب توده توسط کمیته مرکزی و کارگزاران وابسته به شوروی است. رهبری مادی و فکری امپریالیسم، توسط مونتالبانو و با بررسی‌های وی از دیدگاه‌های آریقی، وارد ادبیات نظری امپریالیسم شده است (Montalbano, 2021). شوروی در تلاش برای جای انداختن منفعت خود در برابر منافع ملی، از مفهوم مرکزیت دموکراتیک استفاده می‌کرد. رشتار در بررسی‌های خود به این مفهوم پرداخته است (Reshtar, 1952). بر این اساس، شوروی توانست ابتدا در جمهوری‌های تازه‌تأسیس در آسیای مرکزی و قفقاز، با مفهوم مرکزیت دموکراتیک، قدرت نهادهای ملی آن کشورها را مختل و آنها را به مسکو وابسته سازد. آسپاتوریان به این مسئله به شکل تفصیلی پرداخته است (Aspaturian, 1959). فرقه عدالت و سازمان همت به عنوان پیشگامان حزب کمونیست در ایران، توسط خسرو شاکری (Chaqueri A, 1995) به شکلی دقیق و مفصل مورد بحث قرار گرفته است. دیلمی (Dailami, 1992) هم در یک مقاله انگلیسی، شرحی از چگونگی شکل‌گیری و تکوین سازمان همت و فرقه عدالت به دست داده است.

تعامل حزب کمونیست ایران با حکومت رضاشاه از نگاه دانشجویان ایرانی در اروپا، در یک پژوهش مفصل توسط متین (۱۳۷۸) مورد بررسی قرار گرفته است. روایت متین از برخورد حکومت رضاشاه با دانشجویان ایرانی کمونیست و به زندان افکندن گروه تقی ارانی، محکم و دقیق به شمار می‌رود. آنچه این پژوهش را نسبت به سایر پژوهش‌های دیگر ممتاز می‌سازد، توجه آن به وجه دیپلماسی حزبی شوروی در ایران است. زمانی که به علت وقوع جنگ جهانی دوم و مسئله اشغال ایران، روابط ایران و شوروی به سردی گراییده بود، شوروی توانست با استفاده از حزب توده نوعی دیپلماسی غیررسمی به شکل حزبی در ایران را برای پیگیری اهداف خود پیاده کند. تشکیل فرقه دموکرات با مشارکت شوروی و نگاه شوروی به ظرفیت‌های حزبی فرقه دموکرات که توسط حزب توده تقویت شد، به شکل ویژه‌ای

به نمایش درآمده است. دیپلماسی حزبی شوروی در این پژوهش به شکل مشخص در قالب حزب کمونیست ایران ریشه‌یابی شده و سازماندهی آن در حزب توده مورد بررسی قرار گرفته است.

بررسی نظری سرمایه‌داری امپریالیستی: ویژگی‌های مشترک دولت‌های سرمایه‌دار لیبرال و غیرلیبرال

نظریات مارکسیستی امپریالیسم به زوایایی از تلاش کشورهای امپریالیست اشاره میکنند که نه تنها بر قدرت‌های غربی استعمارگر، بلکه بر شوروی نیز انطباق دارند. شوروی در دوره زمانی پس از جنگ جهانی دوم، در منطقه جغرافیایی پیرامون خود در قفقاز جنوبی و اروپای شرقی تبدیل به هژمون گردید. این کشور با کسب موقعیت هژمونیک، تمایلات امپریالیستی خود را برای سلطه بر پیرامون حفظ کرد. امپریالیسم نوین در جوامع دارای فرهنگ منسجم‌تر به علت عدم امکان هم‌گرایی در بافت اجتماعی، به استفاده از کارگزار برای غارت بیشتر به علت امکان ایجاد اصطکاک با ملت‌های آنها روی آورد. عدم امکان جایگیری در فضای سیاسی-اجتماعی کشور تحت سلطه، عمر حضور امپریالیست را کاهش داد؛ به همین دلیل به جمع‌آوری ثروت و انتقال آن در شکل خشن و در کمترین زمان به موطن خود روی آورد (اللهی، ۱۳۶۷: ۷۹).

مارکس ادامه حیات سرمایه‌داری را از طریق امپریالیسم و بهره‌کشی از مستعمرات آن ممکن می‌داند. انگلس نیز سرمایه‌داری را نیازمند راه حل برای حفظ خود می‌داند. رزا لوکزامبورگ به بهره‌برداری امپریالیست‌ها از سرزمین‌های توسعه‌نیافته اشاره کرده است. بهره‌برداری از منابع این کشورها برای ادامه حیات کشور امپریالیست و بقای تولید آن ضروری است (مومسن، ۱۳۸۳: ۵۳). تعاریفی که نظریه‌پردازان مارکسیستی از امپریالیسم ارائه می‌دهند، متمرکز بر تلاش‌های دولت‌های سرمایه‌دار در اشکال لیبرال و غیرلیبرال برای تأمین امنیت خود از طریق بهره‌کشی و اثرگذاری بر جوامع پیرامونی خود است.

تعریف امپریالیسم مختص به کشوری خاص نبوده و حرکت به سمت آن، مستلزم پیگیری یک خط ویژه سیاسی در برابر راهبردی دیگر نیست (Roberts, 1977). در کشورهای سرمایه‌داری کارتل‌ها هستند که شرایط فروش را تعیین می‌کنند. مقدار محصولی که باید تولید شود و نیز قیمت‌ها توسط همین کارتل‌ها در کشورهای امپریالیست مشخص می‌شود. سود حاصله از این مبادلات توسط همین بنگاه‌ها تقسیم می‌شود (لنین، ۱۳۵۸: ۲۱).

نیاز سرمایه به دولت برای پیگیری توسعه‌طلبی و مناطق نفوذ، توسط «هیلفردینگ» اتریشی از پیشگامان نظریه امپریالیسم تشریح شد. هیلفردینگ و لوکزامبورگ هر دو به نیاز کشورهای سرمایه‌داری به مناطق پیرامونی توجه داشتند و ضرورت استفاده از نیروی کار، مواد خام و بازار برای فروش محصولات تولیدی کشورهای سرمایه‌داری را یادآوری می‌کردند (ساعی ۱۳۷۸: ۳۷).

اولین بار چینپها به شوروی به مثابه دولتی امپریالیست اشاره کردند. بر این اساس، دولت شوروی همان روند دولت سرمایه‌داری غربی را طی کرده است. شوروی برخلاف برخی کشورهای سرمایه‌دار مانند بریتانیا، بیشترین تنوع مواد طبیعی و اولیه را در سرزمین خود داراست و اساساً به منابع طبیعی سرزمین‌های دیگر، آن‌طور که نظریات امپریالیست مارکسیستی و به‌طور مشخص لنین بیان می‌کرد، نیاز ندارد. بر این اساس، مطامع سیاست خارجی شوروی آن را تبدیل به قدرتی امپریالیستی کرده و سیاست‌های توسعه‌طلبانه و تهاجمی آن بیش از اینکه جبری ساختاری باشد، ناشی از انتخابی آگاهانه و عامدانه است (Szumanski, 1979: 101).

کارگزاران می‌بایست با حداقل مقاومت عمومی، کنترل قابل توجهی در فضای سیاسی حوزه نفوذ خود به دست آورند و در جهت تأمین منفعت جهان کمونیستی با محوریت یک دولت امپریالیستی تلاش کنند (Silver & Arrighi, 2003: 326). استعمارزدایی پس از جنگ جهانی دوم، فرصت حضور بلندمدت و اعمال نفوذ مستقیم برای امپریالیست‌ها را فراهم ساخت. امپریالیسم جدید با تکیه بر حضور غیرمستقیم برای تأمین منافع و کنترل پیرامون، در دستور کار شوروی و آمریکا و استعمارگران سابق اروپایی قرار گرفت. رهبری فکری و مادی امپریالیسم نوین از طریق تسلط بر کارگزاران در کشورهای پیرامون صورت می‌گیرد (Montalbano, 2021: 85).

شوروی تا سال‌های کوتاهی پس از انقلاب اکتبر ۱۹۱۷ سیاست نسبتاً متعادلی در مورد کشورهای پیرامون خود اتخاذ کرد. آن کشور تا سال ۱۹۲۳ م. استقلال نهادهای دیپلماتیک جمهوری‌های خود را به مثابه نهادهای حاکمیتی کشورهای مستقل پذیرفت. پس از آن کارگزاران شوروی در نهادهای کمونیستی در کشورهای تازه استقلال یافته در قفقاز و آسیای مرکزی به تدریج مراکز قدرت را تسخیر کردند (Aspaturian, 1959: 385).

نظمی هژمونیک بر پایه تعریفی خاص از منفعت ملی

شوروی مؤلفه‌های ژئوپلیتیکی زمین، جمعیت، منابع مادی و تلاش برای یکنواختی فرهنگی و سیاسی ملت‌های مختلف را به عنوان ابزارهایی برای تحکیم هژمونی خود در قالب «مرکزیت دموکراتیک» به کار گرفت (Reshetar, 1952: 571). مرکزیت دموکراتیک استالینی برخلاف مدل بریتانیایی امپریالیسم، بیشتر شاهد ناآرامی‌های سیاسی بود و دولت‌های دستنشانده شوروی در قفقاز جنوبی و اروپای شرقی، با خشونت به قدرت نشستند و با خشونت مضاعف تثبیت می‌شدند (Gause III, 2019: 566).

مرکزیت دموکراتیک با تکیه بر ارجح دانستن منافع شوروی به عنوان کشور مادر جهان کمونیسم، یکی از اقدامات استالین برای تحکیم امپریالیسم شوروی بود. استالین با جا انداختن برتری نفع شوروی به

مثابه مرکز اردوگاه سوسیالیسم، تلاش کرد در تعامل با احزاب کمونیستی کشورهای دیگر و اقمار خود، وفاداری بالایی مبنی بر ارجحیت و اولویت نفع شوروی بر نفع ملی از آنان طلب کند. حزب کمونیست شوروی راهبرد لازم برای اجرا را در اختیار احزاب کمونیست اقماری قرار می‌داد و کمیته مرکزی این احزاب نمی‌توانستند ماهیت اهداف تعیین شده از سوی شوروی را تغییر دهند. این اقدام با عنوان مرکزیت دموکراتیک به عنوان شعار دوره استالین توجیه شد (کولای، ۱۳۷۶: ۳۷-۳۶).

استالین در ادامه راه لنین، محور ارتباطات جهان کمونیستی را از بین‌المللی‌گرایی با محوریت احزاب کمونیستی به محور اعمال قدرت دولت شوروی بر احزاب کمونیست کشورها تغییر داد. این ترکیب رابطه قدرت موجب شکاف در روابط شوروی و احزاب کمونیست نیز گردید. تیتو رهبر کمونیست یوگوسلاوی به اعضای کمیته مرکزی حزب کمونیست یوگوسلاوی خاطرنشان می‌شود؛ حملات لفظی و مطبوعاتی استالین به آن کشور برخلاف گفته وی ناشی از اختلافات ایدئولوژیک نیست، بلکه استالین در پی اعمال قدرت بر یوگوسلاوی است. استالین وفاداری کامل احزاب کمونیست در کشورهای حوزه نفوذ خود را طلب کرد. یوگوسلاوی دوره تیتو این محدودیت هژمونیک را در قالب یک حزب ملی‌گرایی کمونیست با پشتیبانی عمومی به نمایش گذارد (Zwick, 1990: 27).

برتری منافع شوروی بر حفظ حاکمیت کشورهای دارای احزاب کمونیست با عنوان حفظ منافع جهان کمونیست توجیه شده است. این معادله از دوره استالین آغاز شده و تا دوره گورباچوف ادامه داشت. لئونید برژنف رهبر اتحادیه جماهیر شوروی در ماجرای حمله شوروی به چکسلواکی در سال ۱۹۶۸م، دکتترین برتری شوروی و منافع دنیای سوسیالیست را به تبعیت از استالین مطرح کرد. براساس این نظریه، شوروی هر تلاشی که تشکیلات کمونیستی در کشورهای اقماری خود و یا کشورهای وفادار به شوروی را در معرض خطر قرار می‌دهد، به ضرورت و با استفاده از زور سرکوب می‌کند. حاکمیت هر یک از اقمار شوروی نباید در تضاد با منافع جهان سوسیالیست باشد (Orban, 2008: 33). این راهبرد در زمان گورباچوف و آغاز تجزیه اتحاد جماهیر شوروی کنار نهاده شد.

حرکت از سوسیالیسم تکثرگرا به سمت کمونیسم مرکزگرا و سازمان‌یافته: بین‌الملل سوم

بین‌الملل اول، نهاد زاده مارکسیست‌های اروپایی، در هنگامه جهانی اول فریاد اتحاد طبقه کارگر علیه امپریالیست‌های استعمارگر را برآورده و تلاش کرد خود را از مواضع ملی‌گرایانه جدا سازد. سران دو بین‌الملل اول و دوم آگاهی داشتند که کشورهای اروپایی آنها با سیاست‌های امپریالیستی خود نمی‌توانند هدف مناسبی برای جذب احزاب سوسیالیستی در کشورهای تازه استقلال یافته و مستعمرات سابق باشند. بین‌الملل دوم عرصه مبارزات اصلاح‌گرایان با معتقدان به انقلاب طبقاتی بود. در این دوره، جناح

راست سوسیالیست‌های اروپایی و طرفداران آنارشیسم با ایده‌های مبارزه طبقاتی مارکس و انگلس به مقابله پرداختند. گروه اول اصلاح سیاست‌های بورژوازی حاکم به نفع طبقه کارگر و گروه دوم مبارزه خشونت‌آمیز با کارفرمای حاکم را تشویق می‌کردند (Zagladin, 1988: 50). در بین‌الملل دوم، آنارشیست‌های پرودونی و ایده‌های آن در برابر پیشرفت‌های فکری کمونیسم و اندیشه‌های لنین کمرنگ شد. درگیری میان سوسیالیست‌های اروپایی و آنارشیست‌ها در بین‌الملل دوم، موجب تقویت ایده انحصارگرایی لنینیستی شوروی در کمینترن گردید و تعریف گفتمانی مسلط از کمونیسم و تحمیل آن بر احزاب کمونیستی در کشورهای ضعیفتر را به مسئله‌ای راهبردی تبدیل کرد.

لنین تلاش کرد ابتدا اختلافات فکری در درون بین‌الملل با حذف سوسیالیست‌ها و آنارشیست‌های اروپایی ممکن گردد. ساختار جدیدی پس از بین‌الملل دوم تشکیل گردید و بر اهمیت فعالیت‌های حزبی و مدیریت شوروی به عنوان مرکز جهان کمونیسم بر آن تأکید می‌کرد. راهبردی مرکز‌گرا در امور جهانی خط‌مشی اصلی بین‌الملل سوم شد. بین‌الملل سوسیالیست در دوره سوم حیات خویش با تلاش لنین به سمت اندیشه‌های کمونیستی گذار کرد. برنامه کمینترن در این دوره جذب حداکثری کارگزاران کمونیستی در کشورهای اروپایی، خاورمیانه، جنوب شرق آسیا و آسیای شرقی بود. حزب کمونیست ایتالیا به مدد کمینترن توانست اعضای خود را از پنج‌هزار نفر در سال ۱۹۴۳م. به دو میلیون نفر در ۱۹۴۶م. برساند (Claudin, 1975: 308). این افزایش بدون شک مرهون کمک‌های نهادهای بین‌المللی مورد حمایت شوروی بود.

بین‌الملل سوم توسط لنین به ابزاری برای تصفیه عناصر میانه‌رو بین‌الملل دوم و آنارشیست‌ها تبدیل شد. ایجاد همبستگی کمونیستی از طریق ارتباط با کمونیست‌های سایر کشورها دنبال شد و شکل سازمان یافته‌تری به خود گرفت. تشکیلات بین‌المللی کارگری در قبل از جنگ جهانی اول، با وجود اینکه ساخته و پرداخته مارکسیست‌های اروپایی بود، با حضور لنین در صدر بین‌الملل سوم در سال ۱۹۱۹م. در خدمت منافع شوروی قرار گرفت.

نحله‌های فکری پس‌ابازنگرگرا و ارتدوکس‌های جدید هر دو وابستگی کامل احزاب کمونیست در کشورهای حاشیه به شوروی و کمینترن را به چالش می‌کشند؛ با این تفاوت که پس‌ابازنگران به دنبال خط‌وطی می‌باشند که احزاب کمونیست در میان آنها آزادی عمل خود را اعمال کردند. البته ارتدوکس‌های جدید این آزادی عمل را واجد معنای واقعی نمی‌دانند. قدرت حزب در عرصه داخلی، اهمیت حزب برای شوروی، شرایط داخلی هر کشور از جمله مؤلفه‌هایی‌اند که در تضمین آزادی عمل در برابر شوروی مؤثر بوده است (Trapeznik, 2009: 126).

احزاب کمونیست تحت هدایت کمیته مرکزی حزب کمونیست شوروی، با اتخاذ این رویکرد، اشتباهات فاحشی در زمینه خطدهی به احزاب کمونیست در کشورهای اقماری مرتکب شدند. نمونه بارز آن، توصیه به پرهیز از ائتلاف حزب کمونیست آلمان با حزب سوسیال دموکرات آن کشور با وجود داشتن پایگاه اجتماعی قوی و رأی‌دهنده‌های بسیار و آگاه بود. حزب کمونیست برعکس به سمت ائتلاف با حزب ناسیونال سوسیالیست هیتلری سوق داده شد (Uldricks, 1977: 599).

سرمایه‌گذاری دو دهه‌ای برای جذب نخبگان غیرحکومتی ایرانی: نفوذ شوروی در شکل‌گیری کمونیسم ایرانی

بلشویک‌ها و سپس حزب کمونیست شوروی در سه دوره زمانی توانستند از طریق عناصر حزبی پنجره جدیدی در روابط با ایران بگشایند. این مهم زمانی اتفاق افتاد که دولت مرکزی در ایران به دلیل وقوع جنگ‌های جهانی و رقابت‌های شوروی با بریتانیا به شدت تضعیف شده بود. نحوه ارتباط‌گیری شوروی با سوسیالیست‌ها و سپس کمونیست‌های ایرانی را می‌توان به سه دوره مشخص با ویژگی خاص فکری و سازمانی تقسیم کرد که این ارتباط در این پژوهش به شکل زیر ترسیم شده است:

شکل شماره ۱: تقسیم‌بندی زمانی فعالیت‌های کمونیستی در ایران با حمایت شوروی

سوسیال دموکرات‌های ایرانی در قفقاز و تهران: سازمان همت

فرقه اجتماعيون-عاميون (سوسیال دموکرات‌ها) در سال ۱۲۸۴ ش. در باکو به رهبری نریمان نریمانوف تأسیس شد و تا سال ۱۲۹۶ ش. ادامه فعالیت داد (کسروی، ۱۳۶۳: ۳۹۱). گروهی از ایرانیان مهاجر در تأسیس این سازمان با نریمانوف همکاری کردند و اعضای آن را پیشه‌وران، دکان‌داران، کاسبان، کارگران و چند بازرگان خردهپا تشکیل دادند. تقی شاهین به همراه نریمانوف، از اشخاصی چون آخوندزاده اردبیلی، عسگرزاده تبریزی و اسدالله غفارزاده، در کادر رهبری سازمان یاد کرده است. آروتونیان نیز تشکیل سازمان اجتماعيون-عاميون ایران را با کمک مستقیم حزب سوسیال دموکرات کارگری روسیه

به رهبری لنین دانسته است (آروتونیان، ۱۳۸۵: ۳۵).

آسیب‌های اقتصادی پس از جنگ‌های ایران و روسیه، فشارهای اقتصادی نشأت گرفته از معاهدات تجاری و وام‌های دریافتی با بهره‌های سنگین دول انگلستان، روسیه و در نهایت ادغام اقتصاد سنتی ایران در اقتصاد جهانی، همگی موجبات ورشکستگی و از بین رفتن صنایع و مشاغل دستی و سنتی ایرانیان را فراهم کرده بود (سیف، ۱۳۷۷: ۴۷-۴۸). صنایع جدید شوروی در قفقاز جنوبی به دلیل احتیاج به نیروی کار، به سرعت به محلی برای مقصد مهاجران بیکار ایرانی تبدیل شد که بیشتر آنها از شهرها و روستاهای آذربایجان و ولایات شمال ایران بودند (ابراهیموف، ۱۳۶۰: ۲۴).

سازمان همت با جناح بلشویک حزب سوسیال دموکرات کار روسیه، رابطه تشکیلاتی داشت. این روابط قبل از انقلاب اکتبر ۱۹۱۷ پایه‌گذاری شده بود و موجب پیوندهای ریشه‌داری میان اعضای همت و بلشویک‌های روسیه گردید که بعدها در ایجاد حزب کمونیست ایران نقش مهمی ایفا کرد و موجب اعمال نفوذ شوروی در اولین تشکیلات سیاسی-کمونیستی در ایران گردید (پارسا بناب، ۱۳۸۳: ۲۸). در کنار سازمان سوسیال-دموکرات‌های ایرانی، سازمان ویژه کارگران ایرانی به نام همت، زمینه برای شکلگیری فعالیت سیاسی و سوسیالیستی ایرانیان در سال ۱۲۸۳ ش. را فراهم کرد. دیدگاه‌های این افراد گذار از وضعیت اجتماعی موجود به مطلوب، بر مبنای بینشی سوسیالیستی بود و توسط گروه مسلمانان سوسیالیست قفقاز که خود مورد حمایت بلشویک‌ها بود، پشتیبانی می‌شد (Chaqueri, 1995: 153). حزب سوسیال-دموکرات روسیه در سال ۱۹۱۶ م. توسط اعضای ایرانی خود، از جمله اسدالله غفارزاده و بهرام آقایی تشکیل سازمان همت را مورد حمایت قرار داد. مهم‌ترین دلیل تشکیل سازمان همت آن بود که حزب سوسیال-دموکرات کارگری روسیه به دنبال جذب کارگران صنعت نفت باکو بود، اما بدان سبب که بیشتر کارگران این صنعت مسلمان و ترک‌زبان بودند، نمی‌توانستند با حضور کارگران ارمنی این حزب کنار بیایند؛ به همین دلیل فعالان سیاسی این حزب سازمان همت را که شعبه مسلمانان حزب سوسیال-دموکرات کارگری روسیه بود، ایجاد کردند (یزدانی، ۱۳۸۵: ۱۵۳).

بعدها و با وجود انحلال حزب عدالت بعد از تشکیل جمهوری کمونیستی در آذربایجان، پس از اشغال شمال ایران در سال ۱۹۲۰ م، اعضای این حزب پایه‌گذار جنبش‌های کارگری کمونیستی در شمال ایران و شکل‌دهنده به افکار حزب کمونیست ایران شدند (آقاجری و نورمحمد، ۱۳۹۹: ۷).

عامیون و اجتماعيون هسته‌های اولیه مخالفت‌های سازمان‌یافته علیه انگلستان در ایران را تشکیل دادند. این افراد در مقایسه با اعضای همت، منش ملیگرایانه قویتر داشتند و مرام کمونیستی آن کم‌رنگتر بود؛ به همین دلیل بخشی از این افراد بعدها در جنبش‌های ملیگرا جذب شدند. سلیمان میرزا شاهزاده قاجاری، یکی از این شخصیت‌ها بود که در مقابله با انگلستان، با دارا بودن کسوت نمایندگی در مجلس شورای

ملی، به مقابله با بریتانیا پرداخت (رحمتی و نظری، ۱۳۹۴: ۳۴). سوسیال-دموکرات‌هایی چون سلیمان میرزا اسکندری برای شکلهی به نهادهای کمونیستی در ایران، در بازه زمانی کوتاهی مورد توجه شوروی قرار گرفتند. سوسیال-دموکرات‌ها متمایل به دولت‌های اروپایی بودند و در برنامه‌های دیپلماسی حزبی شوروی جایگاهی نداشتند. آنها به تدریج از تشکیلات کمونیستی ایرانی خارج شدند (شیبانی وحیدالملک، ۱۳۷۸: ۱۵۱).

حزب کمونیست ایران: حمایت‌های فکری ایدئولوژیک با استفاده از عناصر تحصیل کرده در شوروی و آلمان

شوروی با حفظ مفاد قرارداد ۱۹۰۷م. با بریتانیا در مورد ایران و لغو امتیازهای دوران تزاری، اهداف بلندمدت خود را در قالب قرارداد ۱۹۲۱ با ایران حفظ کرد. مهم‌ترین مفاد این موافقت‌نامه، حضور نظامی در ایران هنگام تهدید امنیت شوروی بود (علی‌صوفی، ۱۳۹۴: ۳۶). کمک به اعضای سازمان همت برای تشکیل حزب کمونیست ایران، اولین گام شوروی برای تأمین منافع در شکل جدید سیاسی خود در ایران بود.

گام دوم کمک شوروی به کمونیست‌های ایرانی، تلاش برای سازماندهی حزب کمونیستی در ایران با استفاده از تجربیات فرقه عدالت بود. به همین منظور زمانی که روس‌ها در سال ۱۲۹۹ش. بندر انزلی را اشغال کردند، اعضای فرقه عدالت که همراه با ارتش روسیه وارد ایران شده بودند، توانستند اولین کنگره کمونیست‌های ایرانی را در انزلی تشکیل دهند. آنها نام حزب خود را تغییر دادند و آن را به نخستین «حزب کمونیست ایران» تبدیل کردند. ضعف بلشویک‌ها پس از انقلاب اکتبر ۱۹۱۷م. و تلاش برای تجمع تمامی نیروها برای حفظ و تحکیم حکومت جدید، آنها را به تحکیم مواضع خود وا داشت. دیدگاه‌های اروپایی محور «استپان شاهومیان» رهبر حزب کمونیست شوروی که وقوع انقلاب در باکو را موضوعی اروپایی می‌دانست نیز باعث تأخیر در توجه به ایران شد (Dailami, 1992: 59).

در اولین کنگره حزب کمونیست ایران، قطعنامه‌هایی به تصویب رسید که پیوند ویژه اعضای حزب با شوروی را به نمایش می‌گذاشت. مبارزه با سرمایه‌داری جهانی و حمایت از همه نیروهای ایرانی مخالف بریتانیا، اتحاد با روسیه شوروی و نهضت پرولتاریای جهانی، نمایش کاملی از گنجانده شدن برنامه‌های شوروی در ایران از طریق نهادی حزبی بدون توسل به نیروهای نظامی و دیپلماسی رسمی بود (ذبیح، ۱۳۶۴: ۶۱). برخی افراد از طبقات متوسط اجتماع و دانشجویان ایرانی مقیم اروپا که آشنایی و همراهی بیشتری با افکار سوسیالیستی پیدا کردند، به حزب کمونیست ایران پیوستند (گودرزی، ۱۳۹۵: ۱۷).

حزب کمونیست ایران در سال ۱۲۹۹ تشکیل شد و تا سال ۱۳۱۰ش. که فعالیت آن از سوی حکومت رضاشاه ممنوع اعلام شد، به حیات خود ادامه داد. شوروی پس از انحلال حزب کمونیست، از طریق

کارگزار تشکیلاتی خود عبدالصمد کامبخش ارتباط زندانیان گروه ۵۳ نفره و سفارتش در تهران را برقرار ساخت (حزب توده از شکل‌گیری تا فروپاشی، ۱۳۷۸: ۳). این همکاری موجب شد دستاوردهای حزب کمونیست ایران از میان نرود و برخی از اعضای گروه ۵۳ نفره تقی ارانی پس از آزاد شدن از زندان متعاقب خروج رضاشاه از ایران، فعالیت خود را برای ایجاد حزب توده در ایران آغاز کنند (امین‌زاده، ۱۳۸۹: ۱۰).
مقابله با دیکتاتوری رضاشاه، یکی از عمده محورهای فعالیت حزب کمونیست ایران بود که به موازات اقدامات در ایران، توسط دانشجویان ایرانی مقیم اروپا به رهبری مرتضی علوی سازماندهی شد. به موازات سخت‌گیری‌های هرچه بیشتر از سوی رضاشاه و بسته شدن فضای سیاسی برای نخبگان سوسیالیست ایرانی، فعالیت‌های دانشجویان ایرانی مقیم اروپا به‌ویژه در برلین به رهبری مرتضی علوی را در حمایت از فعالیتهای حزب کمونیست برجسته ساخت و جنب‌های حیاتی به آن داد. حلقه برلین به رهبری وی با حضور تقی ارانی، نقش ویژه‌ای در ادامه حیات دیدگاه‌های ضد استبدادی با محوریت کمونیسم داشت. مجله پیکار و مقالات آن، انعکاس این دور از فعالیت‌های کمونیستی ایرانیان در خارج از کشور است. حلقه برلین ارتباطات آینده حزب توده را نیز تشکیل داد و سازماندهی کرد. بدین صورت که ایرج اسکندری دبیر اول حزب توده در دوران دانشجویی خود در ارتباط با مرتضی علوی مسئولیت جذب دانشجویان ایرانی مقیم فرانسه را برعهده گرفت. این گروه موفق شدند در سال ۱۹۳۱ اولین کنفرانس محصلین انقلابی را در کلن آلمان برگزار کنند. آنها هنگام سفر تیمورتاش وزیر دربار رضاشاه به برلین، تظاهراتی را علیه حکومت رضاشاه سازماندهی کردند. نشریه پیکار نیز به صورت منظم مقالاتی را علیه شخص شاه منتشر کرد (متین، ۱۳۷۸: ۴۸).

سیاست‌های شوروی در قبال حکومت مرکزی در ایران، عنصر تعیین‌کننده‌ای در پایان حیات حزب کمونیست در ایران بود. زمانی که دولت شوروی تصمیم به بهبود روابط خود با رضا شاه گرفت، نیروهای کمونیست ایرانی را به تدریج از صحنه خارج و قربانی ساخت. کریم نیکبین و مرتضی علوی از رهبران حزب کمونیست در ایران و آلمان بودند که در دوران سخت‌گیری‌های رضاشاه، ادامه حیات حزب کمونیست در ایران را ممکن ساختند. این افراد بعدها توسط دستگاه استالین همگی اعدام شدند. همسر نیکبین به دیدار «بریا» رئیس وقت کاگب رفت و از وی خواست همسرش را که بیگناه دستگیر شده، آزاد کنند، اما پس از مراجعه وی، بریا حکم به اعدام نیکبین داد. نجمی علوی خواهر مرتضی علوی نیز از چگونگی مخالفت‌های برادرش با کمینترن در مورد رضاشاه و انگلستان، تبعید وی به تاجیکستان و سپس اردوگاهی در ترکستان و مرگ وی یاد کرده است که همگی تلاش برای کنترل کامل تمامی کمونیست‌های ایرانی در دوره حساس پیش از جنگ جهانی دوم از سوی استالین را به تصویر می‌کشد (علوی، ۱۳۷۰: ۱۹).

حزب توده: تشکیل، سازماندهی و شکلهی به فرایند سیاست گذاری

حزب توده نمونه‌های تمام‌عیار از بلوغ دیپلماسی شوروی در کمک به تکوین احزاب وابسته در کشورهای پیرامون خود است. در بستر وضعیت نابسامان دوره اشغال ایران توسط بریتانیا و شوروی، انشعابات سیاسی و تولد احزاب جدید به سرعت رخ داد و باعث گردید عامل خارجی بیش از تفاهم گروهی، به سازماندهی حزبی در ایران کمک کند. این وضعیت فضای سیاسی ایران را بیش از آنکه به سمت بلوغ و پختگی ببرد، وارد چنددستگی و تحت تأثیر شدید عامل خارجی ساخت (Katouzian, 2004: 1).

ویژگی ممتاز حزب توده نسبت به سایر احزاب سیاسی ایران که باعث شد تا شوروی در برهه زمانی حساسی از آن به عنوان بازوی دیپلماسی حزبی خود بر آن تکیه کند، سازماندهی و نهادسازی آن در فضای سیاسی ایران بود. تشکیل سازمان افسران حزب توده در ارتش ایران، باعث شد به موازات فعالیت‌های سیاسی، اقداماتی در حوزه نظامی نیز به نفع شوروی توسط حزب توده انجام شود. این مسئله در هنگامه تشکیل فرقه دموکرات در آذربایجان، به شکل برجسته‌ای نمود یافت. در سال‌های بعدی، سازمان افسران نقش مهمی در عملیات‌های حزب توده در ایران ایفا کرد. خاطرات ماشاءالله ورقا رئیس دایره مراقبت در اطلاعات شهرداری که خود به عضویت سازمان افسران درآمده بود، نشان از رخنه سازمان افسران حزب توده در دستگاه امنیتی ایران داشت. وی با استفاده از اطلاعاتی که از طریق نفوذیها در حزب به دست آمد، توانست در برخی موارد سازمان را نجات دهد. وی با خسرو روزبه-رئیس سازمان-دیدارهایی داشت و براساس دستورات وی مبادرت به عمل در اطلاعات شهرداری می‌کرد (ورقا، ۱۳۸۲: ۲۱).

پیوستگی‌های ساختاری حزب توده با شوروی، در عین ایجاد سازمان سیاسی و نظامی موفق برای حزب توده، نتوانست محبوبیت عمومی پایداری برای شوروی ایجاد کند و حزب توده را به عنوان عاملی محبوبیت‌زدا مطرح کرد (ترابی فارسانی و توسلی کوپایی، ۱۳۸۸: ۵). عوامل شوروی مانند سیلیوکوف به حزب توده توصیه کردند که برای رفع اتهامات وابستگی به شوروی، تلاش کند تا با بهره‌گیری از برخی مفاهیم عامه‌پسند همچون مبارزه با ظلم، قیام توده‌ها و همبستگی‌های سوسیالیستی، مشروعیتی برای خود ایجاد کند (حاجی آقابابایی و محمدی، ۱۴۰۰: ۹۳).

حزب توده با هدف اعلام حمایت از دموکراسی و قانون اساسی، همکاری با کمیت‌ترین برای تشکیل جبهه متحد ضد فاشیست و همکاری با احزاب کمونیست کشورهای عرب، بلوچستان بریتانیا (پاکستان امروزی)، افغانستان و کشورهای خلیج فارس، اعلام موجودیت کرد (Mather, 2021: 48). نیروها و کادرهای حزب توده در تهران و شهرستان‌ها، نقش مهمی در اجرای اقدامات و برنامه‌های حزبی

داشتند. عبدالصمد کامبخش براساس روایت انور خامهای، نقش مهمی در کادرسازی و سازماندهی حزب توده در پیوند با شوروی ایفا می کرد. وی کامبخش را مهرهای کلیدی در جهت کاهش استقلال عمل حزب توده تحت نظارت رابط سفارت شوروی و حلقه اتصال حزب توده، فرقه دموکرات و سفارت شوروی دانسته است. از این زمان انضباط تشکیلاتی کمونیسم استالینی و نظرات نیروهای رابط در حزب توده، تعیین کننده جایگاه و موقعیت افراد شد (خامه‌ای، ۱۳۷۲: ۳۵). نامه فرمانداری مراغه به وزارت کشور مبنی بر پخش شب‌نامه اهالی مراغه در انتقاد از حزب توده و جمعیت دوستان اتحاد جماهیر شوروی و قدردانی از ساعد نخست‌وزیر وقت، نشان از تلاش‌های دولت برای خنثی‌سازی فعالیت‌های کارگزاران دیپلماسی حزبی شوروی در حزب توده و انجمن‌های وابسته دارد (ساکما، ۲۲۵۹۰۰۳: ۲۹۳۰).

کارگزاران محلی حزب توده و جمعیت دوستداران اتحاد جماهیر شوروی، به صراحت در نشست‌ها و جلساتی که با اهالی شهرهای مختلف داشتند، حمایت شوروی از ایران را لازم می‌دانستند و راه برون‌رفت ایران از بحران را از طریق اعطای امتیاز منابع طبیعی ایران به شوروی ترسیم می‌کردند. آنها استدلال می‌کردند شوروی قادر است با راهاندازی صنایع استخراجی در ایران و به کارگیری کارگران ایرانی، بخشی از مشکل بیکاری را حل کند و رونق اقتصادی به بار بیاورد (ساکما، ۲۲۵۹۰۰۴: ۲۹۳۰). این بخشی از سیاست رسان‌های حزب توده بود که علاوه بر بیانیه‌ها و اسناد منتشرشده، در مطبوعات حزب نیز انعکاس داشت. ترسیم شرایط سیاسی در کشورهای سرمایه‌داری به شکل خفقان سیاسی و عدم انعکاس واقعیت‌ها، جنبه دیگری از فعالیت حزب توده به عنوان بازوی دیپلماسی حزبی شوروی در ایران بود. انگاشته شدن مطبوعات بریتانیا به عنوان ارکان سرمایه‌داری و تشبیه مطبوعات شوروی به عنوان انعکاس‌دهنده صدای مردم، بخش مهمی از فعالیت‌های کارگزاری شوروی در رسانه‌های حزب توده بود (مردم آدینه، ۳۱ اردیبهشت ۱۳۲۷: شماره ۲۵۰: ص ۱).

دیپلماسی حزبی شوروی و بحران آذربایجان: ناکارآمدسازی حزب توده برای کسب اهداف راهبردی از طریق فرقه دموکرات

رد اعتبارنامه پیشه‌وری در مجلس شورای ملی چهاردهم، زمینه برای اجرای برنامه آن کشور به منظور جلب نظر وی به همکاری با تشکیلات فرقه دموکرات آذربایجان را فراهم کرد. تشکیل «انجمن فرهنگی ایران و شوروی» بخشی از دیپلماسی حزبی شوروی از طریق حزب کمونیست آذربایجان شوروی در ایران بود. هیئت‌های اعزامی شوروی و حزب کمونیست آذربایجان با تلاش برای تجسم عینی ایده جدایی ملت آذربایجان از بقیه ایران و سرنوشت مستقل آن، تلاش کردند تا در بعد فرهنگی و اجتماعی این برنامه را پیش ببرند. انجمن فرهنگی روابط ایران و شوروی توانست شعبات مختلفی در

شهرهای آذربایجان ایران ایجاد کند و برنامه‌های فرهنگی-هنری و کلاس‌های زبان روسی در آنجا دایر کند. شوروی تلاش داشت با نمایش پیشرفت‌های آذربایجان شوروی، توده‌ها را در این مناطق برای الحاق به آذربایجان تحت سلطه خود جذب و تشویق کند (صدری و نیکبخت، ۱۳۸۶: ۳۰).

حزب کمونیست شوروی تصمیم داشت قبل از خروج نیروهای شوروی از شمال ایران، برنامه‌های فرقه دموکرات را به اجرا درآورد؛ زیرا آنها ابراهیم حکیمی نخست‌وزیر وقت را فردی ضد شوروی می‌دانستند که نسبت به قوام رفتار دوستانه کمتری با آن کشور دارد (Yegorova, 1996: 5). برنامه شوروی برای فرقه دموکرات، حمایت غیرمستقیم از ادعای استقلال‌طلبی شاخه کمونیست حزب توده در آذربایجان با ادعای آزادیخواهی برای گرفتار نشدن در فشار دیپلماتیک رسمی آمریکا در شورای امنیت و در عرصه رسمی بود. مستند این مسئله گفت‌وگوی استالین در این زمینه با نمایندگان حزب توده است که با صراحت عنوان کرده بود: «ما تصمیم گرفتیم انرژی خلق‌های انقلابی در کشورهای آسیایی و اروپایی را با خروج خود از ایران آزاد کنیم» و با این اقدام صراحتاً از فعالیت‌های فرقه دموکرات حمایت کرد (Mather, 2011: 614). اعتماد رهبران حزب توده به شوروی برای حمایت از فرقه دموکرات آذربایجان و جایگزینی یک واحد جدایی‌طلب به جای حزبی فراگیر، یکی از اشتباهات بزرگ کمیته مرکزی حزب توده بود و شخصیت بیگانه‌ستیز آن حزب را مخدوش کرد (گروه نبرد برای رهایی طبقه کارگر، ۱۳).

شوروی حمایت از فرقه دموکرات آذربایجان را بر حمایت از حزب توده ترجیح داد؛ با این هدف که دیپلماسی حزبی آن بتواند غیرمستقیم و با کمک برخی عوامل توده‌های یک واحد سیاسی دست‌نشانده در شمال ایران به عنوان کمربندی امنیتی ایجاد کند. دیپلماسی رسمی شوروی نمی‌توانست استقلال و تمامیت سرزمینی ایران را حداقل در افکار عمومی پس از جنگ جهانی خدشه‌دار سازد و صرفاً تأکید بر ادامه اشغال تا زمان بهبود روابط بدون رعایت مهلت زمانی مشخص شده در توافق با بریتانیا و ایالات متحده داشت (Moscow Admits Pressure on Iran, 1946: 8).

تشکیل فرقه دموکرات در آذربایجان، با عملکرد حزب توده در ایران نیز ارتباط داشت. پیشه‌وری رهبری حزب توده را ناتوان از انجام اصلاحات در آذربایجان می‌دید که به عقیده وی تشکیل فرقه دموکرات براساس سابقه حزب دموکرات خیابانی را ضروری ساخته است. سیاست شرق استالین یکی از عوامل مهم حمایت شوروی از فرقه دموکرات در آذربایجان بود. اهمیت اجرای این سیاست، پایگاهی بود که زیر نظر مستقیم شوروی می‌توانست مسیری مطمئن برای کمک به کمونیست‌های آسیای مرکزی و افغانستان تا هند را ایجاد کند. از سوی دیگر، شوروی در گامی مهم‌تر خواستار آن بود که ایران در مرزهای جنوبی شوروی به پایگاهی برای تسلط آمریکا و انگلیس به ضرر شوروی نشود (عابدی، ۱۳۸۹: ۹۱).

روابط حزب توده و فرقه دموکرات در طول حیات یک‌ساله آن در آذربایجان به شکل کارکردی و نه در

حوزه ایدئولوژیک ادامه داشت. حزب توده به منظور تأمین نظر شوروی در برآوردن خواسته پیشه‌وری، تلاش می‌کرد تغییر قوانین بالادستی کشور و مجلس سنا در ایران در دستور کار قرار گیرد. حزب توده درخواست کرده بود برای عدم تحریک فرقه دموکرات، سپهبد حسن ارفع رئیس ستاد ارتش ایران-که برای مقابله با فرقه دموکرات مصمم بود-از سمت خود برکنار شود و قوام این خواسته آنها را عملی کرد (The Montreal Gazette. 1946: 1).

حزب توده و شوروی پس از شکست فرقه دموکرات، دو رویکرد مختلف را در یک راستا اتخاذ کردند. حزب توده تلاش کرد در این دوره نمایشگر رنج تبعیدشدگان فرقه به جنوب باشد و زمینه را برای بازگشت گروهی از فراریان از باکو فراهم کند (نامه مردم، ۱ شهریور ۱۳۳۷: شماره ۴۱۶، ص ۲). برژنف صدر هیئت رئیسه شوروی نیز در راستای سیاستی محافظه‌کارانه، این افراد را تحت پوشش جمعیت پناهندگان ایرانی مقیم شوروی-و نه فرقه دموکرات آذربایجان-قرار داد تا موجب سوء ظن و حساسیت سیاسی تهران نشود (اسکندری، ۱۳۷۲: ۴۱).

شوروی نیز از سوی دیگر تلاش کرد نشان دهد که هرگونه اقدام برای تشکیل مجلس ملی و دولت در مناطق آذربایجان ایران، براساس درخواست خلق آذربایجان بوده است (حسنی، ۱۳۸۳: ۹۳). دیپلماسی حزبی شوروی در ایران، با این دو رویکرد درصدد بود تا از یک سو نیروهای حزبی خود در ایران را حفظ کند و از سوی دیگر اتهام وابستگی فرقه دموکرات را از خود دور کند. برخلاف انشعابون حزب توده مانند خلیل ملکی، کیانوری استقرار فرقه دموکرات در آذربایجان را نشان از نیاز شوروی برای ایجاد رژیمهای غیردشمن در همسایگی خود می‌دانست (کیانوری، ۱۳۷۱: ۱۳۲).

شکست فرقه دموکرات باعث گردید دیپلماسی حزبی شوروی تضعیف شود و بریتانیا را برای کمک به انزوای حزب توده در انتخابات بعدی مجلس به تحرک وا داشت (Shahvar, 2023: 10). شکست فرقه دموکرات واگرایی در میان اعضای کلیدی حزب توده را نیز افزایش داد و باعث گردید خلیل ملکی در سال ۱۳۲۶ ش انشعاب در حزب توده را ایجاد کند. وی معتقد بود حزب توده ماهیت ضد استعماری و ملیگرای خود را از دست داده و در مقایسه با احزاب ملیگرا، صرفاً از سازماندهی و تاکتیک‌های منظمی برای پیگیری اهداف سیاسی خود برخوردار است. وی به همین دلیل به کمک سایر انشعابون حزب توده، در پی کمک به احزاب ملیگرا و جلوگیری از زیاده‌خواهی‌های حزب توده بود (ملکی، ۱۳۷۷: ۱۹۹).

حزب توده در مجلس چهاردهم: ائتلاف احزاب ترقی‌خواه و مخالفت با مصدق

دیپلماسی حزبی شوروی، به شکلی برجسته توسط حزب توده در مجلس شورای ملی چهاردهم پیاده شد. ائتلاف گروهی از مخالفان دولت به رهبری حزب توده در قالب گروه پیشرفت‌گرایان در مجلس شورای

ملی چهاردهم، یکی از دوران‌های اوج فعالیت حزب توده به شمار می‌رود.

یکی از اهداف اصلی حزب توده، تلاش برای تضعیف محافظه‌کاران طرفدار بریتانیا به رهبری سید ضیاء در مجلس چهاردهم بود و در این راه مبادرت به ایجاد ائتلاف‌های موقتی کرد. حزب توده در همراهی با سیاست شوروی مبنی بر عدم رأی اعتماد پیاپی به کابینه‌های پیشنهادی در مجلس بود. دیپلماسی حزبی شوروی در مجلس چهاردهم با کمک فراکسیون توده بیشتر توانست با تاکتیک تغییر پیاپی دولت‌ها موفق عمل کند. شوروی به علت تکیه بر فرقه دموکرات و تضعیف حزب توده و همچنین اصرار بر دریافت امتیاز نفت شمال در هنگامه تصویب ممنوعیت چنین اقدامی در مجلس، نتوانست موجب بقای ائتلاف احزاب ترقی‌خواه در مجلس چهاردهم گردد و دستاورد شوروی در مجلس چهاردهم صرفاً متزلزل ساختن کابینه‌های پی‌درپی بود (ولایتی، ۱۳۹۴: ۲۶۶).

تأکید شوروی بر اعطای امتیاز استخراج نفت شمال، در دیدگاه احسان طبری نظریه‌پرداز حزب توده بدین شکل بیان می‌گردد که شمال و جنوب ایران حوزه‌های امنیتی مشروع شوروی و بریتانیا می‌باشند. کافتارادزه معاون مولوتوف وزیر خارجه شوروی، در مذاکرات خود با ساعد نخست‌وزیر وقت، اهمیت حوزه امنیتی شمال ایران به عنوان موضوع اصلی و مسئله نفت را به وی گوشزد کرده بود (همایون کاتوزیان، ۱۳۷۲: ۱۲۴).

تاکتیک شوروی در این زمینه تشویق حزب توده به انجام یک سری اقدامات تبلیغاتی برای انعکاس اعطای امتیاز نفت شمال به شوروی به مثابه حرکتی مثبت به کشوری ترقی‌خواه بود. حزب توده در این راه وارد مقابله با مصدق شد و او را به دورویی و بازی سیاسی متهم کرد. این حرکت زدوده شدن اعتماد عمومی به حزب توده در مجلس را به همراه داشت (Chaqueri, 1999: 525). حزب توده هم‌راستا با شوروی در موضوع نفت شمال، از طریق جراید خود «نامه مردم» و «ظفر» به اقدامات پیشین مأموران دولتی در اعطای امتیاز استخراج نفت به بریتانیا تاخت و آنها را مورد شتمانت قرار داد. حسن تقی‌زاده وزیر دارایی دوره رضاشاه و سفیر پیشین ایران در لندن، آماج حملات توده‌های‌ها به عنوان عمال استعمار قرار گرفت. محور این حملات اتهاماتی بود که توده‌های‌ها به وی و حسین علاء می‌زدند به سبب صدماتی که ادعا میشد آنها به رابطه ایران و شوروی زدند (ظفر، ۹ فروردین ۱۳۲۵: شماره، ۱).

اهمیت حضور حزب توده در مجلس شورای ملی چهاردهم، برای شوروی به حدی بود که آنها به کمیته مرکزی حزب توده دستورالعملی مبنی بر عدم برگزاری تظاهرات تا افتتاح مجلس جدید ارسال کردند. بر این اساس، شوروی توصیه کرد حزب توده ضمن خودداری از برگزاری تظاهرات و اعتصاب عمومی، پس از سفر نماینده آن کشور به تهران، از اعطای امتیاز نفت شمال به شوروی حمایت کند (ساکما، ۲۴۰۱۱۸۵۷۲۰۰۶). حزب توده با کارنامه‌ای نسبتاً موفق در مجلس شورای ملی چهاردهم،

تلاش داشت به عنوان بازوی دیپلماسی حزبی شوروی، در مجلس پانزدهم نیز حضور داشته باشد که دولت و دربار با دخالت گسترده در انتخابات مجلس پانزدهم، نه تنها حزب توده بلکه تمامی ملی‌گرایان مستقل از جمله محمد مصدق را نیز از ورود به مجلس ناکام گذاشتند. عدم حضور این حزب در انتخابات دور پانزدهم، باعث شد حزب توده مجلس شورای ملی پانزدهم را عرصه تسلط حکومت و حزب دولتی دموکرات قلمداد کند و در پاسخ به استاندار وقت تهران که گفته بود انتخابات مجلس پانزدهم به سبب وجود احزاب مخالف آزاد بوده است، این انتخابات را غیردموکراتیک خواند (نامه مردم، ۲۵ دی ۱۳۲۵: شماره ۹، ۱).

حزب توده به موازات تلاش در مجلس برای اعطای امتیاز نفت شمال به شوروی، تلاش کرد تا میان اهالی مناطق شمالی ایران به واسطه نگرانی از تبعات رابطه با شوروی واهمه ایجاد کند. بدین منظور مؤسسات محلی وابسته به شوروی در استان آذربایجان ایران، در برنامه‌های عمومی خود اهالی منطقه را به حمایت از اعطای امتیاز نفت شمال به شوروی تشویق کردند (ساکما، ۲۹۳۰۰۲۰۴۸۰۰۳).

این فعالیت‌ها در برخی موارد نتیجه داده بود و منجر به اقداماتی عمومی برای جلب نظر دولت به اعطای امتیاز نفت شمال به شوروی شد. دیپلماسی حزبی شوروی در این منطقه، به کمک افراد محلی حزب توده توانست میزانی از حمایت‌های محلی از شوروی را جلب کند. نمونه‌ای از این اقدامات نامه مردم ارومیه به محمدرضا شاه و درخواست آنها از شاه برای اعطای امتیاز نفت شمال به شوروی بود (ساکما، ۲۹۳۰۰۲۱۴۳۰۰۲).

دیپلماسی حزبی شوروی از طریق حزب توده با وجود عدم حضور آن در مجلس شورای ملی، با استفاده از ارگان‌های مطبوعاتی آن حزب در ایران جریان داشت. حزب توده خلاً حضور سیاسی خود در مجلس را از طریق تظاهرات و اعتراضات خیابانی و همکاری با سایر مطبوعات ادامه داد. فریدون کشاورز عضو کمیته مرکزی حزب توده، در ششمین جلسه مطبوعات ضد دیکتاتوری وظیفه و راهبرد مطبوعات حزب توده را ضد دیکتاتوری و ضد استعماری معرفی کرد تا بدین سان خط حزب توده را که پس از واقعه اشغال آذربایجان دچار صدمه‌ای اعتباری شده بود، نوسازی کند (نامه مردم، ۱۲ خرداد ۱۳۲۷: شماره ۳۵۹، ۲).

حزب توده و قوام: سیاست تعلیق برای مهار حزب توده

سیاست قوام تعلیق در رابطه با هرگونه پیشرفت جدی حزب توده در عرصه سیاست ایران بود. وی سعی کرد با پذیرش برخی اعضای حزب توده در کابینه خود و خرید زمان، شوروی را در قالب بازی فرسایشی، به خروج از ایران و پایان حمایت از فرقه دموکرات آذربایجان متقاعد سازد. قوام برای اجرای این راهبرد، برخی از عناصر مخالف حزب توده مانند سپهبد حسن ارفع رئیس ستاد مشترک ارتش را نیز برکنار کرد

(بلیک، ۱۳۹۴: ۳۸). به وقفه انداختن برنامه تصویب امتیاز نفت شمال و تشکیل شرکت مختلط نفتی ایران و شوروی، برقراری گفت‌وگوهای منظم با این کشور در قالب سفر هیئت عالی‌رتبه و گفت‌وگو با استالین و مولوتوف و درخواست از شوروی برای اعزام سفیر به تهران به جای ادامه ارتباط در شورای امنیت سازمان ملل، از عناصر سیاست تعلیق قوام به شمار می‌رود. وی همچنین برنامه‌ای به موازات ارتباط با شوروی در شورای امنیت سازمان ملل توسط حسین علاء پیش برد. مکاتبات حسین علاء سفیر ایران در آمریکا با قوام سند محکمی مبنی بر طرح قوام برای حضور بلندمدت آمریکا در ایران است (موسوی و دیگران، ۱۳۷۹: ۲۰۵). سیاست تعلیق قوام در ارتباط با شوروی، به علت تلاش‌های بریتانیا برای متحد ساختن برخی از قبایل جنوب غرب ایران در فارس تشدید شد. به دنبال قدرت گرفتن حزب توده در مناطق نفت‌خیز و تلاش شوروی برای حمایت همه‌جانبه از فرقه دموکرات، بریتانیا تلاش کرد عشایر جنوب غرب ایران را برای مقابله با کارگزاران شوروی در خوزستان متحد سازد؛ به همین دلیل قوام تلاش کرد ضمن کنترل حزب توده از طریق راضی ساختن آنها به مشارکت در دولت وی، بریتانیا را تا حد ممکن آرام نگه دارد و شورشهای عشایر جنوب غربی ایران را کنترل کند (شمشیری، ۲۰۱۱: ۲۹۱). قوام در داخل نیز با پیشه‌پوری به برخی از توافقه‌ها در مورد نحوه اداره آذربایجان دست یافت. جنبه‌های تعلیقی راهبرد قوام را به شکل زیر می‌توان به تصویر کشید:

شکل شماره ۲: جنبه‌های تعلیقی راهبرد قوام در برابر شوروی

در سفر قوام به مسکو، سه یادداشت با مولوتوف-کمیسر روابط خارجی-در موضوعات امتیاز نفت شمال و خروج قوای شوروی از ایران مبادله شد. شوروی در پاسخ انعطاف نسبی در برخی از شرایط ارائه‌شده خود به طرف ایرانی ارائه داد؛ زیرا نسبت به موفقیت حزب توده در مجلس با توجه به فشارهای محافظه‌کاران طرفدار بریتانیا اطمینان نداشت (مسعودی، ۱۳۲۵: ۶۸).

ویژگی قوام نسبت به دولت‌های قبل از خود، ارتباط‌گیری با بسیاری از احزاب و جریان‌های سیاسی ایران در آن زمان بود. وی توانست با اتکا به این رویکرد و تشکیل حزب دموکرات ایران، مدتی توده‌ای‌ها را با خود همراه سازد و سپس زمانی که از ناحیه شوروی از عدم حمایت از حزب توده و فرقه دموکرات

اطمینان یافت، وزیران عضو حزب توده را از کابینه خود کنار گذاشت و به حیات فرقه دموکرات پایان داد (مهدی‌نیا، ۱۳۷۰: ۷۳۰).

پایان اشغال ایران توسط قوای شوروی که متعاقباً خروج حزب توده از کابینه قوام را به همراه داشت، منجر به افزایش فشارهای داخلی بر حزب به حدی گردید که علاوه بر بسته شدن دفاتر داخلی آن، مهاجرت برخی از سران حزب را نیز به همراه داشت. حزب توده در این زمان بر مبنای راهبرد شوروی، مبارزه با آمریکا را در صدر برنامه‌های خود قرار داد. شکست در عرصه داخلی و عدم حضور در مجلس شورای ملی، مطبوعاتی حزب توده را از مبارزه با آمریکا باز نداشت. در این زمان، پیوستگی و گسترش روابط دولت ایران با ایالات متحده بیشتر شده بود و مستشاران آمریکایی بیشتری به ایران سفر می‌کردند. «نامه مردم» برنامه مطبوعاتی خود را بزرگ‌نمایی تهدید آمریکا در افکار عمومی مردم، به‌ویژه در استان آذربایجان قرار داده بود (نامه مردم، ۳ شهریور ۱۳۲۷: شماره ۴۰۰، ۱).

آن حزب همچنین توانست در کابینه قوام با سه وزیر توده‌های برخی از برنامه‌های سیاسی خود را به اجرا بگذارد. شوروی از ورود وزرای توده‌های به کابینه قوام حمایت کرد (محمدزاده، ۱۳۸۶: ۱۰۵). با خروج وزرای توده‌های از کابینه قوام، دیپلماسی حزبی شوروی در ایران در شکل سیاسی و مطبوعاتی، توسط حزب توده ادامه یافت. اعضای کمیته مرکزی حزب توده در ادوار بعدی به ملاقات با ابراهیم حکیمی نخست‌وزیر وقت پرداختند و خواسته‌های حزب توده مبنی بر الغای حکومت نظامی، آزادی زندانیان و تبعیدیان سیاسی توده‌های و الغای قرارداد جم-آلن ۱۳۲۶ ه.ش و معاهده ساعد-دریفوس را خواستار شدند (نامه مردم، ۱ شهریور ۱۳۲۷: شماره ۴۱۶، ۲).

نتیجه‌گیری

این پژوهش دیپلماسی حزبی شوروی را با تکیه بر عواملی چون راهبرد امپریالیستی نوین شوروی، کارگزار و تعریف منفعت ملی به شیوه مرکزیت دموکراتیک، ساختارهای بین‌المللی کمونیستی در دو پرده در فاصله سال‌های ۱۳۲۰ تا ۱۳۲۷ ش. و در فاصله حیات رسمی حزب توده در ایران مورد بررسی قرار داده است. بررسی نفوذ شوروی در شکل‌گیری فرقه عدالت و حزب کمونیست ایران، زمینه‌های تکوین ساختار منظم حزبی با کمک شوروی را به نمایش گذاشته و در درک عملکرد حزب توده مؤثر بوده است. سیاست دیپلماسی حزبی شوروی، بدین‌سان در جهت عکس نتیجه داد. اعمال سیاست موازنه مثبت از سوی حزب توده که همراه با تهدید جدایی آذربایجان در صورت عدم امضای مقاوله‌نامه از سوی قوام بود، ضربه بزرگی به اعتماد عمومی به حزب توده وارد آورد. سیاست اعمال فشار استالینی که دیپلماسی حزبی شوروی بخشی از آن بود، در مجلس شورای ملی چهاردهم موفقیت‌های نسبی پیرامون تغییرات

پی‌درپی کابینه‌ها و نخست‌وزیران به دست آورد، اما برای هدف اصلی خود برای به تحرک وا داشتن مجلس چهاردهم علیه آمریکا، به علت اصرار بر اهداف شوروی، پیروزی پایدار به دست نیاورد. نتیجه این سیاست برتری عناصر محافظه‌کار بود. نیروهای ترقی‌خواه بعدها در کنار دکتر مصدق نقش برجسته‌تری در سیاست خارجی و نفتی ایران در مجلس و دولت ایفا کردند.

حضور حزب توده در کابینه قوام، بیش از آنکه برگرفته از پیشرفت سیاسی حزب توده و محبوبیت آن در عرصه اجتماعی ایران باشد، متأثر از نفوذ شوروی بود که بعد از تغییر رویکرد آن به جهت تقویت دیپلماسی مستقیم، موجب کنار گذاشته شدن وزرای تودهای گردید.

شوروی در چارچوب امپریالیسم نوین، با هدف بهره‌برداری حداکثری از نفوذ خود در ایران، از راهبردهای متعددی استفاده کرد که در این پژوهش تلاش شد دیپلماسی حزبی شوروی در ایران، به عنوان رویکرد میان مدت این کشور، در پردهای هفتساله از تاریخ ایران مورد بررسی قرار گیرد.

References

- Ābedi Ardakāni, Moḥammad. 2010. "Investigating the Causes of the Emergence and Collapse of the Firqe Democrat of Āderbayjān." *Foreign Relations Quarterly* 11 (42): 81-117. [In Persian]
- Afšar, Iradj, and Kāveh Bayāt. 1999. *Memoirs of Imigration: From Interim Govremnt of Kermānšāh to National Cmmittee of Berlin Abdolḥoseyn Šeybani Vahidolmlok* Tehran: Shirazeh. [In Persian]
- Āqājari, S., & Nurmoḥammad, M. (2020). The Communist Party of Irān and the National Question. *Historical Studies* 1(11), 1-28. [in Persian]
- Alavi, Najmā. 1991. *Morteżā Alavi and the Peykār : the Biography of Morteżā Alavi*. Marde Emruz. [In Persian]
- Ali Sufi , A. (2014). *Soviet Union in Iān*. Tehrān : Manšure Samir . [In Persian]
- Aminzādeḥ, S. (2010). Firqa Democrat of Āderbayjān: Autonomy or Separatism and the Role of Arrān Officials. *Tarikh*, 4(16), 7-29. [In Persian]
- Ārutuniyān, K. S. (2005). *The Persian revolution and Trans Caucasian Bolsheviks* (1911-1905). Tehrān: Ensāni. [In Persian]
- Aspaturian, V. (1959), "The Union Republics and Soviet Diplomacy. Concepts, Institutions, and Practices", *The American Political Science Review*, 53(2), pp.383-411.
- Blake, K. (2015). *The US-Soviet Confrontation in Irān 1945-1962 A Case in the Annals of Cold War*. (A. Bāqeri Dolatābādi, & H. Deḥqān, Trans.) Tehrān: Mokātab. [In Persian]
- Chaqueri, C. (1995), *The Soviet Socialist Republic of Iran 1920-1921, Birth of the Truma*,

- Pittsburgh: University of Pittsburgh Press.
- Chaqueri, C. (1999), "Did the Soviets play a role in founding the Tudeh", *Cahiers du monde*, pp.497-508.
- Claudin , F. (1975), *The Communist Movement from Comintern to Cominform* (F. Mc Donagh, Trans), NewYork: Monthly Review Press.
- Dailami, P. (1992), The Bolshevik Revolution and the Genesis of Communism in Iran 1917-1920, *Central Asian Survey*, 11(3), pp.51-82.
- Elāhi, H. (1988). *Imperialism and Backwardness*. Tehrān: Andišeḥ. [In Persian]
- Eskandari, Iradj . 1993. *Memoirs of Iradj Eskandary*. Tehrān : Political Studies and Research Institute . [In Persian]
- Gause III, G. (2019), "Hegemony Compared: Great Britain and the United states in the Middle East", *Security Studies*, 28(3), pp.565-587.
- Gudarzi , P. (2016). Group of 53 and Its Establishment . *Narrative History*, 16-49.[In Persian]
- Hāji Aqā Bābāi, M., & Moḥammadi, G. (2022). Reviewing Genres and Themes of Socialist Realism Stories in Periodicals of Tudeh Party of Irān. *Contemporary Persian Literature*, 11(2), 91-112.[In Persian]
- Ḥasanov, J. (2004). Gunei Āderbayjān: *Tehrān-Baky-Moskva arasynda 1939-1945*. Tehrān: Ney.[In Persian]
- Ibrāhimov, T. (1986). *Emergence of Irān's Communist Party*. Tehrān: Guneš. [In Persian]
- Ḳāmei, Anvar. 1993. *The Political Memoirs of Fifty-Three People, the Great Missed Opportunity from the Split to the Coup* Tehrān: Goftār. [In Persian]
- Kasravi , A. (1984). *History of the Iranian Constitutional Revolution*. Tehrān: Amir Kabir. [In Persian]
- Kātuzian , H. (1992). *Mošaddiq and the Struggle for Power in Irān*. (A. Tadayon , Trans.) Tehrān: Rasā. [In Persian]
- Katuzian, H. (2004), "The Short Term Society: a Comparative Study in the Problems of Long Term Political and Economic Development in Iran", *Middle Eastern Studie*, 40(1), pp.1-22.
- Kiānuri , Nuredin . 1992. *Memoirs of Kiānuri*. Tehrān : Etelāāt. [In Persian]
- Kulāi, E. (1997). *The Soviet Union from pormation to disintegration*. Tehrān : Ministry of Foreign Affairs Publishing Center . [In Persian]
- Lenin, Vladimir . n.d. *Imperialism as the highest stage of capitalism*. Translated by Moḥammad Purḥormozān . Tehrān: Tudeh Party of Irān Publishing. [In Persian]
- Maleki, Ḳalil . 1998. *The National movement of Irān and social justice*. Tehrān : Markaz. [In Persian]

- Masudi , G. (1946). *Tehrān, moscow.Tehrān*. Tehrān: Šerkat Saḥāmi Čap . [In Persian]
- Mather, Y. (2011), "Iran's Tudeh Party: A history of Compromises and Betrayals", *Critique: Journal of Socialist Theory*, 39(49), pp.611-627.
- Mather, Y. (2021), *Iran Communist Movement, Communist Parties in the Middle East: 100 Years of History* (L. Feliu, F. Izquierdo Brichs, & F. Izqui, Eds), Oxon: Routledge.
- Matin , Afšin . 1999. *Confederation: History of Iranian Students Movements Abroad*. Translated by Arastu Ādari. Tehrān: Širāzeh. [In Persian]
- Mehdi Niā , J. (1991). *qavām al Saḡaneḡ Political Life*. Tehrān: Pānus. [In Persian]
- Moḡammadzadeḡ, M. (2008). *Service and Treason of the Iranian Tudeḡ Party*. Los Angeles : Ketab.com. [In Persian]
- Mommsen, W. J. (2004). *Imperialismus Theorien*. (K. Zaaïm , Trans.) Tehrān: Amir Kabir.[In Persian]
- Montalbano, G. (2021), "The Wining Path of Hegemony: Giovanni Arrighi and the limits of the theory of Hegemon Transitions", *Intentional Critical Thought*, 11(1), pp.83-97.
- Moscow Admits Pressure on Iran (1946, 4 8). *The Pittsburgh Press*, p.4.
- Musavi , M., Masjed Jāme'ei, A., Kāniki , H., & Esmā'ili , A. (2000). *Documents on the Dorcberd Oil Codcession*(SB 1300-1303) . Tehrān: Irān Ministry of Culture and Islamic Guidance Publishing Centre. [In Persian]
- Orban, A. (2008), *Power, Energy and the New Russian Imperialism* Connecticut: Praeger.
- Pārsābonāb , Yunes. 2004. *Hundred Yars of Prties and Political organiations of Iran*. Washington DC: Rāvandi . [In Persian]
- Polanyi's "Double Movement": The Belle Époques of British and U.S. Hegemony Compared. (2003). *Politics & Society*, 31(2), 325-355.
- Political Studies and Research Institute. (2008). *Tudeh Party of Iran from Establishment to Collapse (1320-1368 BS)*.Tehran: Political Studies and Research Institute.
- Rahmati , M., & Nazari, P. (2015). The Sanjabi Tribe and British Policy in West of Iran during the World War I. *Historical Sciences Studies*, 7(1), 21-39.
- Reshetar, J. (1952), "Nationalities and the Soviet Union", *The Review of Politics*, 14(4), pp.571-573.
- Roberts, J. W. (1977), "Lenin Theory of Imperialism in Soviet Usage", *Soviet Studies*, 29(3), pp.353-372.
- Šadri , M., & Nikbaḡt , R. (2007). *Emergence of Firqa Democrat of Azarbayjān According to Unpublisht Documents* . Tehrān : Institute for Iranian Contemporary Historical Studies. [In Persian]
- Sāi, A. (1999). *Theorie des Imperialismus* Tehrān : qomes. [In Persian]

- Sepehr , Z. (1985). *The Communist movement in Irān*. Tehrān: Atāei. [In Persian]
- Seyf, A. (1994). *The Economy of Iranian the Nineteenth Century*. Tehrān : Češmeh . [In Persian]
- Shahvar, S. (2023), "Hezb-e Tudeh-ye Iran and Its Struggle Against the Challenges Posed Against It by the British, 1942–1946: An Analysis Based on Soviet Documents", *Iranian Studies* pp.1–15.
- Šamširi , M. (2011). *Five Historical Terrors Opening the Way for Premiership of Mošadeq Orchestrated by Moḥammad Dāftari*. Holland : Amazon . [In Persian]
- HYPERLINK ["https://scholar.google.com/citations?user=pcyzPb4AAAAJ&hl=fa&oi=sra"](https://scholar.google.com/citations?user=pcyzPb4AAAAJ&hl=fa&oi=sra) Silver , BJ. Arrighi, G. (2003). HYPERLINK ["https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/0032329203252274"](https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/0032329203252274) Polanyi's "double movement": The belle époque of British and US hegemony compared , *Politics & Society*, 31(2), 325-355.
- Šeybāni, A. (1999). *Memoires of Immigration, From Interim Government of Kermānšāh to Iranian Nationalist Committee in Berlin* Tehrān: Širzaeh.
- Struggle for Freedom of Working Class . (n.d.). *Review of Position and Performance of Tudeh Party of Irān* . www.tabarestan.info. [In Persian]
- Szumanski, A. (1979), *Is the red flag flying? The political economy of the Soviet Union*, London: Zed Books.
- Torābifārsāni, S., & Tavassolikupaie, M. (2010). An Introduction to the Historiography of the Tudeh Party of Irān. *Historical Perspective & Historiography*, 19(4), 1-24. [In Persian]
- Trapeznik, A. (2009), "Agents of Moscow", at the dawn of the cold war, the Comintern and the Communist Party of Newzeland, *Journal of Cold War Studies* 11(1), pp.124-149.
- Uldricks, T. J. (1977), "*Stalin and Nazi Germany*", *Slavic Review*, 36 (4), pp.599-603.
- Varqā, Māšāallāh. 2003. *Shadows of Fear and Hope*. Tehrān: Bāztāb Negār. [In Persian]
- Velāyati , A. (2015). *From the Coup to the Occupation*. Tehrān: Amir Kabir. [In Persian]
- Vernon , A. V. (1959). The Union Republics and Soviet Diplomacy: Concepts, Institutions, and Practices. *The American Political Science Review*, 53(2), 383-411.
- Yazdāni , S. (2006). On Iranian Social Democratic Party. *Tarikh*(3), 151-161. [In Persian]
- Yegorova, N. (1996), *The Iran Crisis of 1945-1946, A view from the Russian Archives*, Washington: Woodrow Wilson International Centre for Scholars.
- Zagladin, V. (1988), *International Working Class and Communist Movement, Historical Record 1830 to mid-1940s* Moscow: Progress Publishers.
- Zwick, P. (1990), *Soviet Foreign Relations, Process and Policy*, New Jersey: Prentice Hall.

Documents

Sāzmāne asnād va ketāb kâne-ye melli (Sākmā).1323. 2930021430002.

Sāzmāne asnād va ketāb kâne-ye melli (Sākmā).1323. 2930022590004.

Sāzmāne asnād va ketāb kâne-ye melli (Sākmā). Bitā. 2401185720006.

Sāzmāne asnād va ketāb kâne-ye melli (Sākmā). 1323. 2930020480003.

Sāzmāne asnād va ketāb kâne-ye melli (Sākmā). 1323. 2930022590003.

Newspapers

Nāmehe Mardom.1325. 9.

Nāmehe Mardom.1327.405.

Nāmehe Mardom. 1327. 400.

Şafar.1325.220.

Mardome Ādineh.1327. 250.

